

Вивчення демонології – суми знань про Диявола і демонів – уже давно стало обов'язковою частиною дослідження історії європейських судів про чари, адже без розуміння демонологічного дискурсу (іншими словами, ідеологічного підґрунтя судів) не можливо осягнути логіку, яка стояла за переслідуванням відьом. Від пізнього Середньовіччя й аж до XVII століття теологи, правники, ба навіть політики брали активну участь у дебатах про природу демонічного, про присутність Сатани у цьому світі, дискутували роль гаспидських підсобників – відьом і еретиків. Саме наприкінці Середніх віків Диявол виходить на передній план і стає помітною фігурою у західноєвропейському мистецтві й літературі.

Демонологічний дискурс мав дві традиції – високу, освічену і низьку, народну. Їх синтез породив такі концепції, як угода з Дияволом, нічні польоти відьом, відьомські шабаші. На ґрунті цих концепцій і постав образ демонічної відьми, учасниці диявольської змови, яка зреклася Божої опіки і зверхности й визнала Нечистого своїм паном. З часом ці вироблені демонологами уявлення про відьомство міцно закоренилися в народній свідомості в окремих регіонах Європи. Вони визначили й формат допитів імовірних відьом, які відтепер мали зізнаватися не лише в малефіціумі – шкодінні за допомогою чарів, а й у зв'язках із демонами, відвіданні нічних відьомських зібрань, шабашів, а найважливі-

ше – мусили називати імена своїх спільниць, інших таких фурій, із якими вони зустрічалися на шабашах¹¹⁴. Між демонологією й судовими практиками існував тісний зв'язок, причому не тільки правники апелювали до богословських текстів, а й теологи запозичували приклади з судової практики на підтвердження своїх постулатів.

Як це не парадоксально, але в Україні останнім часом демонологія асоціюється не з теологією, а з етнографією. Сьогодні демонологією у нас називають зібрану українськими етнографами впродовж XIX–XX сторіч інформацію про чортів, відьом, русалок та іншу нечисть¹¹⁵. Водночас освічена демонологія залишається переважно поза увагою дослідників і широкої публіки.

В ідеалі дослідження української демонології мало б охоплювати твори і православних, і католицьких авторів. Але більшість католицьких демонологічних трактатів, які походять з українських земель ранньомодерного періоду, майже не відрізняються від таких самих творів, що паралельно циркулювали в польських землях, а цей доробок уже потрапив у поле зору істориків¹¹⁶. Свого часу православною демонологією цікавилися також російські дослідники. Найвідоміша праця в цій галузі – студія про православну демонологію у «давньоруській» літературі Фьодора Рязановського («давньоруський» період тут триває аж до кінця XVI сторіччя). Рязановський залучає до аналізу твори візантійських і російських авторів. Однак його більше цікавлять самі сюжети, як-от походження демонів і Диявола, їхні функції й діяльність, причому він не намагається пов'язати ці історії й уявлення з тогочасною ситуацією (його можна зрозуміти, бо це літературознавча студія) або порівняти православну модель

¹¹⁴ Помітний виняток становлять англійські суди, де так і не поширилася ідея про шабаш та договір з Дияволом. Схожа ситуація склалася у «периферійних» регіонах Європи – Скандинавії і на півдні.

¹¹⁵ Імовірно, традицію започатковано з легкої руки упорядників збірника «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія» (К., 1991).

¹¹⁶ Чималий масив демонологічних творів проаналізовано у кн.: В. Вагновски, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku* (Lodz, 1952).

6. Диявол і його почит
спокушають
грішника. Дереворит
початку XVI ст.
(Henryk Biegeleisen.
*Ilustrowane dzieje
literatury polskiej.*
Tom drugi.
Wieden, s. 251)

із моделями, створеними у західноєвропейських християнських традиціях¹¹⁷.

Я спробую інакший підхід, можливо, теж недосконалий. Головними джерелами будуть твори українських православних проповідників і богословів ранньомодерної доби, щоправда, з виразним наголосом на XVII столітті. Про твори, які впродовж XVII–XVIII сторіч кілька разів перевидавалися, можна більш-менш упевнено стверджувати, що вони

¹¹⁷ Ф. А. Рязановский, *Демонология в древне-русской литературе* (Лейпциг, 1974). Ще одна спроба дослідити православну демонологію в російському контексті: S. Franklin, *Nostalgia for Hell: Russian Literary Demonism and Orthodox Tradition*, у виданні: *Byzantium – Rus – Russia* (Ashgate, 2002), p. 31–58.

мали вплив, популярність і відповідали насущним проблемам того часу. Крім письмових джерел (трактати, проповіді, книги чудес і віршів), використаємо також візуальні – ікони, гравюри тощо. Далі в розділі за допомогою цих джерел, поперше, досліджується образ Диявола і демонів, по-друге, аналізуються згадки в літературі про демонічне, про сили й надприродні можливості, приписувані Сатані та його слугам. На основі здійсненого аналізу спробуємо з'ясувати місце і роль демонічного в православній доктрині. Я беру до уваги всі згадки про відьом і чари, щоб окреслити можливі зв'язки, які існували між відьмами і демонами, та визначити ставлення представників православної церкви до відьом і чародійства. Нарешті, мене цікавлять ще й такі важливі елементи відьомської мітології, як демонічна одержимість (біснуватість) та угода з Дияволом. Окремо пропоную розглянути, як демонологія з часом перетворилася на вигідну зброю у дискусіях з опонентами й ворогами¹¹⁸.

¹¹⁸ У відповідній частині я розбираю не тільки погляди русинів на їхніх опонентів, а й протилежний бік – як саме бачили русинів їхні сусіди й вороги.

Диявол та його воїнство в зображеннях

У багатьох культурах була потреба унаочнити зло – з абстрактного поняття перетворити його на образ, зрозумілий широкому й до того ж неписьменному загалу. У християнському світі зло традиційно втілювали Диявол та його численні служники. Хоча в європейській художній традиції образ Сатани ніколи не було уніфіковано, впродовж століть у зображеннях Князя

п'їтьми виокремилися характерні риси, за якими його легко було впізнати. Наприкінці Середніх віків образ Диявола увібрав добре впізнавані риси язичницьких богів, зокрема сатирів і Пана, – роги, ратиці, пазурі, цапину борідку. Але інші прикмети, наприклад крила, належали до християнської традиції, вказуючи на первісно ангельську природу демонів та нагадуючи про їхнє небесне походження.

У ранньомодерний період зображення Князя п'їтьми і його слуг були одним із головних способів представити широким масам православного населення образ зла. Схожа ситуація склалася у більшості європейських країн, і українські землі не становили виняток, хоча тут були й суттєві відмінності. Дослідники відзначають, що від XV і до кінця XVI сторіччя у Західній Європі тривав процес, умовно названий «демонічним наступом», що став результатом так званого «пастирства страху». Існувало багато засобів посіяти страх перед присутністю Диявола у цьому світі:

Не було потреби вигадувати щось нове: богослови, проповідники, друкарі, мініатюристи і скульптори спиралися на еkleктичну суміш стародавніх і середньовічних фантазій, що їх вони тільки підсилювали через скульптури в церквах, масове видання книжок, емоційні проповіді та різноманітні прояви похмурого релігійного мистецтва.¹¹⁹

У той самий період православне мистецтво уникнуло процесу демонізації: ні Диявол, ні його слуги не виділяються в окремий сюжет на іконах чи гравюрах. Звичайно їх малювали як страшний, але водночас кумедний додаток до сцен із житій святих.

Нечистий з'являвся буквально в кількох іконографічних сюжетах, наприклад, іноді він фігурував у сцені боротьби архангела Михаїла з Дияволом або сцені зішестя в пекло. Сатана виразно «демонічного» вигляду, який змагається з архангелом Михаїлом, бачимо у скульптурній групі, що прикрашала львівську ратушу в XVII сторіччі (сьогодні зберігається в колекції «Львівського Арсеналу»). Тут Диявол, простертий під ногами архангела, – напівлюдина-напівтварина: у нього людське тіло, але з хвостом і крилами, і голова бестії з рижками й цапиною борідкою. Найцікавіший елемент зображення – руки й ноги, які з одного боку фігури людські – з пальцями, а з другого тваринні – з великими пазурами. Однак навряд чи варто брати до уваги цю скульптуру в контексті дослідження православного мистецтва, адже тут виразно простежуються західноєвропейські барокові впливи.

Іноді Диявол фігурував на зображеннях зішестя Христа в пекло. Тут його малювали як страхітливую твариноподібну істоту, обриси якої ледь угадуються в темній розколіні під ногами Христа (хоча здебільшого розколіна була просто темна й порожня)¹²⁰. Ще один різновид зображень Сатани

¹¹⁹ D. Nicholls, *The Devil in Renaissance France*, у виданні: *The Witchcraft Reader*, ed. Darren Oldridge (London, 2002), p. 234.

¹²⁰ Приклад моторошного зображення Диявола у Христа під ногами бачимо в сцені зішестя в пекло в другій частині серії «Страсті Христові» (XVI–XVII ст.) з колекції Львівського музею українського мистецтва (ЛМУМ), див. експонат № 50 у виданні: *Українське народне малярство XVIII–XX ст.*, ред. В. Свенціцька, В. Откович (К., 1991).

подибуємо на відомій гравюрі, яка прикрашає обкладинку книги «Меч духовний» Лазаря Барановича, надрукованої в Києві 1660 року. На ній Володар пекла очолює корабель із еретиками й ворогами християнства, у нього людське тіло, але голова чудовиська з величезними вухами, козячою бородою й рогами.

Куди багатше на українських іконах представлені диявольські слуги – демони, чорти чи біси. Вони присутні у сюжетах із житій святих Миколая, Микити, Козьми й Дем'яна, Антонія, у сценах Страшного суду й Ліствиці святих. Як правило, демонів на цих іконах малювали парами або й більшими групами. Зображення їхні не надто

розмаїті: найчастіше це чорні, рідше зелені, антропоморфні істоти, на зріст десь уполовину дорослої людини, звичайно з маленькими крильцями й короткими хвостами. Ріжки у них на голові іноді знайти нелегко – вони губляться у довгому скуйовдженому волоссі. Чорти завжди голі, а риси їхні зовсім невиразні. Якщо на картині намальовано велику групу бісів, то разом вони нагадують радше купу чудернацьких великих комах. Наприклад, на другому поверсі собору Св. - Софії Київської є розпис XVIII сторіччя зі сценою Страшного суду: тут чортів дуже багато, але зображені вони, на відміну від святих, надто схематично й невиразно – усі чорні, худі і схожі один на одного.

Серед сюжетів, де фігурують демони, – лікування біснуватих: на таких зображеннях біси покидають людське

7. Страсті Христові.
Фрагмент зображення
кіця XVI – початку XVII
століття (Українське народне
малярство XVIII–XX століть,
ред. В. Свенціцька, В. Откович,
Київ: Мистецтво, 1991, с. 111)

8. Лазар Баранович.
Меч духовний
(Київ, 1666,
титольний аркуш)

тіло через рот¹²¹. У сюжетах із життя святого Миколая чортів іноді малювали у сцені врятування судна під час шторму: кілька демонів сидять під човном і розхитують його¹²². Дещо осторонь від інших стоять ікони святого Микити-бісборця: тут зображено тільки одного вели-

¹²¹ Докладніше про зображення бісів у сценах екзорцизму див.: С. D. Worobec, *Possessed: Women, Witches, and Demons in Imperial Russia* (DeKalb, Ill., 2001), p. 44.

¹²² Наприклад, № 11 – «Микола з житієм» (кінець XV сторіччя) з колекції ЛМУМ у виданні: *Українське народне малярство XVIII–XX ст.*

ченького біса, аж можна добре роздивитися його ратиці, цапину борідку і довгий кумедний ніс; святий тримає чорта в руках і збирається відлупцювати його багатом¹²³. На дереворитах із книги «Повесть удивительная о Дьяволе», виданій 1627 року в Києві, біси постають в образі сатирирів – із волохатими ногами, ратицями й козячими бородами.

Сучасного глядача більшість таких демонів радше смішить, аніж лякає, але не забуваймо, що ранньомодерна публіка сприймала ці схематичні зображення зовсім інакше: те, що сьогодні видається забавним, у XVII столітті могло неабияк жахати. З іншого боку, кумедність демонів була частиною художнього задуму, адже поруч із святим чорт мав виглядати сміховинним і жалюгідним. У цьому й полягає головна відмінність образів Диявола й демонів у православній традиції та західноєвропейській, де вони ще у XVI сторіччі втратили будь-яку комічність¹²⁴.

Попри спонтанні запозичення з західного мистецтва, українська православна традиція зображати демонічне, як і православна традиція загалом, мало змінилася з часів Середньовіччя. Коли в добу Реформації в Європі з'явилося безліч варіантів представляти Диявола – він виступає у вигляді і людей, і драконів, і фантастичних істот, і тварин різного виду й форми, то в православній традиції ніколи не було такого розмаїття. Ні Сатана, ані демони так і не стали окремим художнім сюжетом. Їх малювали просто – аби тільки глядач міг легко їх упізнати, але їхні фігури ніколи не були визначальними чи домінантними в загальній композиції. Їхні злодіяння так ніколи й не стали якимись особливо жахливими. Швидше за все, православне мистецтво віддзеркалювало ставлення до демонів православної церкви, яка визнавала існування пекельних істот, але відводила їм надто маргінальну роль. Тому-то і в мистецтві їм приділялася мінімальна увага.

¹²³ Ікона з зображенням Св. Микити є в експозиції ЛМУМ.

¹²⁴ Див., наприклад: D. Oldridge, *The Devil in Early Modern England* (Stroud, 2000), p. 31.

9. Відьма. Фрагмент зображення Страшного суду. Українська народна ікона кінця XVI століття (Українське народне малярство XVIII–XX століть, ред. В. Свенціцька, В. Откович. Київ: Мистецтво, 1991, с. 69).

Відтак аж дивує той факт, що в православному мистецтві знайшлося місце для відьом. Їх часто бачимо на панорамних зображеннях Страшного суду, де в одному з нижніх кутів зазвичай намальовано муки грішників у пеклі. Кілька спотворених фігур (їхнє число неоднакове) демонструють глядачеві кари за різні гріхи. Серед них, як правило, пияк, вбивця, заздрісник, злодій, завсідник шинків, а також відьма. Іноді відьму зображували як розтягнену на дибі жінку, обвиту зміями, що кусають їй груди¹²⁵; іноді на шії у неї прив'язане відро, як от на роботі майстра Димитрія з містечка Долина 1560 року¹²⁶. Зображення відьми на картинах Страшного суду

свідчить, що у православної традиції відьомство сприймалося як гріх, не менш серйозний, ніж убивство чи заздрощі.

¹²⁵ № 10 – «Страшний суд» (XV або XVI століття) з колекції ЛМУМ – у виданні: *Українське народне малярство XVIII–XX ст.*

¹²⁶ Ця робота представлена в експозиції ЛМУМ. Відьму з відром на шії бачимо також на зображенні Страшного суду XVI століття з Львівської картинної галереї, див. № 23 у виданні: *Українське народне малярство XVIII–XX ст.*

Демонічне у творах українських православних авторів

У XVI–XVII століттях Диявол і його підсобики стали помітними фігурами в західноєвропейській культурі. Цей процес однаково зачепив і католицькі, і протестантські землі, а одним із його проявів була так звана демонізація літератури. Демони виступали і у високій, і в низькій літературі – від трактатів і проповідей до памфлетів і листівок. На німецьких територіях книжки про бісівські витівки навіть виділилися в окремий жанр і отримали назву *Teufelbuecher*¹²⁷. Демонізацію літератури, тобто фронтальне проникнення демонічного в різні літературні жанри, супроводжувало ще одне варте уваги явище – трансформація образу Диявола, який відтепер перестав бути комічним персонажем, а перетворився на могутню й небезпечну істоту.

На жаль, у дослідника уявлень про демонічне на українських землях немає таких багатих матеріалів, як-то у Франції чи в німецьких землях. Тому щоб проаналізувати ставлення до Диявола і його слуг в українській православної традиції, використаємо найрепрезентативніший сектор красного письменства – тексти проповідей, книги чудес, полемічні та богословські трактати XVII сторіччя. Зокрема, звернімося до таких авторів, як Іван Вишенський¹²⁸, Петро Моги-

¹²⁷ E. H. C. Midelfort, *The Devil and the German People*, у виданні: *The Witchcraft Reader*, ed. D. Oldridge (London, 2002), p. 242.

¹²⁸ Іоан Вишенський, *Обличеніє дїявола миродержца*, у виданні: *Архив ЮЗР*, часть 1, т. 7 (К., 1887), с. 19–24.

ла¹²⁹, Йоаникій Галятовський¹³⁰, Антоній Радивиловський¹³¹ і Димитрій Ростовський¹³². Крім того, залучимо до аналізу анонімний твір «Повесть удивительная о Диаволе»¹³³; ця повість та ще «Боги поганські» Йоаникія Галятовського, на відміну від решти книжок, – суто демонологічні твори. Розглянувши ці праці, спробуємо відповісти на низку питань: яку роль (чи ролі) православні богослови відводили Дияволу і його слугам? чим особливим відзначалася їхня діяльність? які були способи захиститися від нечистої сили? Нарешті з'ясуємо, яким же було ставлення до відьом у православній традиції.

«Залізне» XVII сторіччя в Європі взагалі і на українських землях зокрема здавалося його сучасникам лиховісним і зловорожим через тривалі війни, повстання, міжособні зіткнення й епідемії. Люди звертали увагу на кожен надзвичайну подію: затемнення, комети, народження різних чудовиськ і потвор, пошесті сарани, природні катаклізми тощо. Кожне таке явище сприймали як лихий знак, який віщує нову війну, моровицю і взагалі важкі часи. Тогочасні проповідники, наприклад Антоній Радивиловський, указували: ніколи ще не було стільки подій, які свідчили б про гнів Божий, – навали поганів (татар), пожежі, пошесті, різні жахливі хвороби. А підстави для Божого гніву, на думку проповідника, цілком очевидні: досі люди ніколи так багато не грішили¹³⁴.

Інші автори пішли ще далі, пояснюючи причини зіпсованості світу. Іван Вишенський написав діалог, у якому

¹²⁹ Сказання Петра Могилы о чудесных и замечательных явлениях в церкви православной (южно-русской, молдо-влахской и греческой), у виданні: *Архив ЮЗР*, часть 1, т. 7 (К., 1887), с. 49–132.

¹³⁰ Йоаникій Галятовський, *Боги поганські, Гріхи розмаїті, Небо нове, Скарбница потребная*, у виданні *Ключ розуміння* (К., 1985).

¹³¹ Антоній Радивиловський, *Венец Христов* (К., 1688), Антоній Радивиловський, *Легенди, анекдоти, фацеції, міфи, казки, байки, диспути, параболы*, у виданні: В. І. Кречотень, *Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст.* (К., 1983).

¹³² *Руно орошенное..., сочиненія Димитрія Митрополита Ростовскаго* (Чернигов, 1683).

¹³³ *Повесть удивительна, о дияволе, яко прииде к Великому Антонию, в образе человечесте, хотя каятися* (К., 1627).

¹³⁴ Антоній Радивиловський, *Венец Христов*, арк. 56.

Диявол відповідає на запитання, чому його називають паном цього світу. Серед іншого він заявляє, що сучасні християни набагато гірші від тих, які жили в часи Христа. Вони навіть не кращі за язичників, бо так само залюблені в тілесні задоволення і нечестиве життя. Ось чому Сатані так легко заманити їх у свої тенета, обдурюючи, насилаючи оманливі сни, обіцяючи різноманітні задоволення та принади цього світу. Серед спокушених блиском і пишнотами земного царства є представники усіх верств – від наймогутніших панів до найжалюгідніших рабів. Усі вони настільки запаморочені сьогосвітнім життям, що тільки смерть може щось у них змінити. Сила Нечистого полягає у здійсненні бажань: хоч що попросять у нього, владаря земного світу, він усе може виконати. Далі Диявол розповідає, які ж бажання йому до снаги: наприклад, він може дати людям духовні й світські посади, будь-які земні скарби, викликати любов. Усе, що при цьому вимагається від людини, – «паде поклонимся, я тебе дам»¹³⁵.

Отже, у православних творах XVII сторіччя теж відчитуємо есхатологічні настрої. Та щоб докладніше з'ясувати, яке ж місце відводилося демонічному і чи зросло значення Диявола коштом есхатологічних настроїв, варто залучити до аналізу більше творів цього періоду. Схоже, українські православні автори не витворили оригінальної концепції Сатани, а, описуючи його, користалися ранньохристиянською і візантійською традиціями. Скажімо, Йоаникій Галятовський стисло переказує історію походження Диявола і бісів: коли їх було вигнано з небес, вони потрапили на землю і вирішили стати земними богами – так з'явилися язичницькі боги. Вони злі і водночас мудрі, адже колись були ангелами і на небесах дізналися чимало розумних речей, але тепер використовують своє знання тільки для лихих справ¹³⁶. Ось чому Нечистий прагне стати богом на землі й в усьому намагається імітувати Бога. Дехто, наприклад, стверджує, що у

¹³⁵ Іван Вишенський, *Обличение диявола миродержца*, с. 19–21. Тут і далі цитати наведено у спрощеному вигляді: використовуються лише сучасні літери, слова розділяються, титла розкриваються тощо.

¹³⁶ Йоаникій Галятовський, *Боги поганські*, с. 393.

10. Обкладинка книжки Йоанікія
Галятовського «Ключ розуміння»
(1659)

до пекельного яструба, котрий також полює на душі¹⁴⁷.

Проповідники стверджували, що Бог і Диявол – це два владарі, і люди можуть обирати, кому з них служити, та позаяк владарі ці дуже різні, обом одночасно служити не

¹³⁷ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 93.

¹³⁸ Див., наприклад.: Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 63в., 15, 24зв., 36.

¹³⁹ Там само, арк. 59зв.

¹⁴⁰ Там само, арк. 120зв.

¹⁴¹ Там само, арк. 412.

¹⁴² *Повість удивителна, о дияволе*, с. 4.

¹⁴³ Йоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 392.

¹⁴⁴ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 322.

¹⁴⁵ Там само, арк. 138зв., 424зв.

¹⁴⁶ Там само, арк. 95, 183.

¹⁴⁷ Антоній Радивилівський, *Легенди, анекдоти, фациції*, с. 345.

Сатани є навіть власна трійця – «похоть плотская, похоть очес, и гордость живота»¹³⁷.

Для характеристики Диявола вживається багато сталих епітетів, переважно запозичених із візантійської традиції. Дуже часто його згадують як «проклятого»¹³⁸, інколи додаючи «проклятий змії»¹³⁹. ще він «князь бісовський»¹⁴⁰ і, звичайно ж, «князь птьми»¹⁴¹, «стародавня злість»¹⁴². «ворог душ»¹⁴³. «пекельний злодій»¹⁴⁴. Сатану нерідко порівнюють із лютим левом, який спочатку шукає у людини слабкі місця, залякує її і кінець кінцем пожирає¹⁴⁵, трохи рідше називають його пташником, який розставляє тенета, щоб ловити душі¹⁴⁶. Нарешті, його уподібнюють

вийде. Чим же вони відрізняються? Антоній Радивилівський починає пояснювати з найпростішого: Бог добрий і робить тільки добро, а Сатана лихий і від нього походять усілякі нещастя й зло. Люди служать Богові слухняністю, а нечистому – аморальною поведінкою; Богові служать, чекаючи нападів Князя птьми, а Дияволіві – збайдужівши до Бога, немов уві сні¹⁴⁸. Силою Сатана не може зрівнятися з Богом, бо все, що він робить, – це тільки те, що йому дозволяє Бог. Однак він і не такий слабкий, як може здатися на перший погляд, у нього багато помічників і слуг. Антоній Радивилівський головними підсобниками Нечистого називає три речі: смерть, гріх і пекло¹⁴⁹. Слуги Сатани – це, звичайно, біси й демони, але чимало у нього поплічників і серед людей. Який пан, такий і слуга, тому всі його підпомагачі так само лихі, як і їхній пан¹⁵⁰.

Радивилівський запитує: хто ж ті люди, що стають його слугами? що відвертає їх від Бога і приводить до Диявола? І відповідає – гріх. Грішники – це віддані прислужники Сатани, і їх легко розпізнати¹⁵¹, бо вони перестають бути Божими дітьми, перетворюючись на дітей Диявола¹⁵². Сатана штовхає людей на гріх, спочатку засліплюючи їх, а потім змушуючи грішити; через свої гріхи вони й стають диявольськими слугами¹⁵³. Йоанікій Галятовський трохи інакше описує цей процес. Він потверджує: справді, гріх – найсильніша диявольська зброя. Завдання демонів – знайти і привернути якомога більше слуг для їхнього пана, для цього вони переконують людей дужче й частіше грішити. Але вони не можуть примусити когось грішити, якщо людина сама цього не хоче¹⁵⁴: тільки добровільний грішник стає справжнім слугою Диявола.

Наголос на гріху не був ані оригінальним, ані новим – це загальноживаний топос у християнській традиції. Прик-

¹⁴⁸ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 120зв.

¹⁴⁹ Там само, арк. 15.

¹⁵⁰ Там само, арк. 121.

¹⁵¹ Там само, арк. 122зв.

¹⁵² Там само, арк. 20.

¹⁵³ Там само, арк. 48зв.

¹⁵⁴ Йоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 392.

метно, що Диявол пов'язується винятково з гріхом. У переважній більшості проповідей, де згадувано Сатану, він так чи так асоціюється з гріхами й грішниками.

Одним із головних завдань проповідника було в простій і доступній формі пояснити пастві засади християнської доктрини, зокрема витлумачити значення абстрактних понять, серед них і гріх. Аби зробити абстрактне поняття зрозумілішим, проповідник міг ужити яскравий образ, приклад чи порівняння. Тобто щоб люди якнайвиразніше уявили весь жах, усю моторошність гріха, треба було придумати для нього якесь просте й дохідливе втілення. Скажімо, Антоній Радивилівський розповідає історію про молодика, який кілька років жив у ченця-пустельника, але зрештою захотів повернутися до людей і одружитися. Пустельник порадив йому не поспішати, а зупинитися на кілька тижнів при виході з пустелі й помолитися Богові, щоб той послав йому добру дружину. Хлопець так і вчинив, але за кілька днів відчув жахливий сморід і побачив, що то «жена бардзо шпетая з очима вытеклыми, струпами отвсюль оточеная». Страшна смердюча жінка уособлювала гріх розпусти. Цей образ так уразив хлопця, аж він повернувся назад до пустельника¹⁵⁵.

Однак проповідники не завжди вживали такі прямолінійні образи. Частіше вони порівнювали гріх із Сатаною або навіть прирівнювали їх, наприклад, гріх уважався гіршим за Диявола¹⁵⁶ або ж його іноді називали Великим Дияволом. Цей образ пояснювали так, що Князь п'їтьми може мучити тільки тіло, а гріх мучить ще й душу¹⁵⁷. Представляючи всіх грішників сатанинськими слугами, проповідники намагалися переконати паству у винятковій небезпечності гріха.

Та крім підбурювати до злодіянь, у Диявола і демонів були ще й інші функції, наприклад мучити людей: саме вони насилали пошесті, навали, страхи, всілякі негаразди, хвороби й епідемії¹⁵⁸. Ба більше – недуги вважалися головним способом для нечистої сили познущатися з людини. Це уявлен-

¹⁵⁵ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 298 зв.

¹⁵⁶ Там само, арк. 243.

¹⁵⁷ Там само, арк. 49.

¹⁵⁸ Іоанікій Галятовський, *Скарбница потребная*, с. 369.

11. Святий Антоній і сатири (Повесть удивительна, о дияволе, яко прише к Великому Антонию, в образе чловечесте, хотя каются. Київ, 1627)

ня про демонічне походження хвороб дуже давнє, воно простежується аж до перших століть християнства¹⁵⁹. Українські православні автори частенько повторювали цю ідею у проповідях і наголошували: хоча демони змушують страждати хворе тіло, душа при цьому залишається незайманою¹⁶⁰. Проповідники щоразу нагадували, що недуги можливі лише внаслідок божого потурання¹⁶¹. Хвороба, найтісніше пов'язана з демонічним впливом, – одержимість, або ж біснуватість, про неї буде мова далі.

Історії про демонів, що спокушають ченців-відлюдників, з'явилися ще у VI сторіччі, одразу ж як виникло чернецтво¹⁶². У цих переказах Диявол звичайно приходиться до

¹⁵⁹ Ф. А. Рязановский, *Демонология в древне-русской литературе*, с. 61.

¹⁶⁰ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 353в.

¹⁶¹ Там само, арк. 335, а також Іоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 389.

¹⁶² Ф. А. Рязановский, *Демонология в древне-русской литературе*, с. 11.

12. Петро Могила. Фрагмент фрески 1644 року з церкви Спаса на Берестовім у Києві (П. Белецький. Українська портретна живопись XVII–XVIII століть, Ленінград, 1981)

Петро Могила пояснив його вольською спокусою¹⁶⁴.

Третя роль, приписувана Дияволу і демонам, – покарання грішників у пеклі. Найпопулярнішими були оповіді про покарання святотатців. Антоній Радивилівський переказує історію про чоловіка, який кинув каменем у статую Богоматері, а після смерті «душу свою окаянню за неушановане и безчестіє образа пресвятои Богородици, дияволом на вічніе муки предал»¹⁶⁵. Схожа доля чекала на чоловіка, який казав, ніби він так добре живе, що йому і раю не треба¹⁶⁶.

¹⁶³ Наприклад, див.: Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 243, 437зв.; Іоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 391; *Повість удивителна, о дияволе*; Сказання Петра Могили, с. 87.

¹⁶⁴ Сказання Петра Могили, с. 76–78.

¹⁶⁵ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 437зв.

¹⁶⁶ Антоній Радивилівський, *Легенди, анекдоти, фацеції*, с. 242–243.

відлюдників у пустелі, яка традиційно вважалася його територією. Кожен пустельник мав бути готовим до з'яви Сатани. Але пустельники були не самотніми жертвами Диявола-спокусника, він приходив і до ченців та просто благочестивих людей, щоб відвернути їх від Бога. Українські православні проповідники часто використовували образ Диявола-спокусника¹⁶³, мало того, всі негативні поривання й бажання побожних людей пояснювалися його втручанням. Наприклад, в історії про ченця, котрий вимагав, щоб йому приготували м'ясо під час посту, а в разі відмови погрожував накласти на себе руки, жував скандальну поведінку дия-

Іноді подибуємо цікаві перекази про якісь специфічні дії і вчинки демонів, наприклад буцімто вони супроводжують померлих грішників, коли ті провідують своїх родичів. Так сталося з чоловіком, який вів показово праведне життя, але після смерті потрапив до пекла. Чоловік цей прийшов до своєї дружини розповісти: він покараний за те, що робив добрі вчинки не з любові, а з гордині; а доки вони розмовляють, «діавол, на подворі стоячи, ожидає»¹⁶⁷. Проте в таких історіях демони частіше просто брутально катують грішників. В одній проповіді, приміром, ідеться про чоловіка, такого жадібного, що в заповіті він попросив третину свого золота покласти йому в труну. Після смерті його було покарано за скупість: чорти топили золото і заливали йому в горло¹⁶⁸. Петро Могила розповів про уніятського єпископа Афанасія, який нібито вів грішне й лихе життя, за що після смерті демони «страшно и немилостливо» катували його, аж урешті відірвали голову від тіла¹⁶⁹.

А от сюжетів із докладним описом життя Сатани й демонів зовсім обмаль. Із цих нечисленних історій випливає, що у демонів була своєрідна соціальна структура і навіть зародки політичного життя. Вони збиралися на наради, їм було притаманне почуття товариства й братерства, принаймні саме таку картину змальовано у творі «Повість удивительная о дияволе»¹⁷⁰. В одній із проповідей Антонія Радивилівського стисло описано соціальну організацію чортів. Тут розповідається про те, як демони з різних частин світу збираються на загальну нараду, яку очолює «старший диявол», котрий наказує їм розповідати про всі лихі вчинки. Один із чортів хвалиться, що спокушував набожного чоловіка, а «старший диявол» наказує відшмагати його, бо той тільки даремно згаяв час¹⁷¹. У проповіді Радивилівського демони представлені як організована спільнота з власними, хай навіть дивними, правилами і

¹⁶⁷ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 146.

¹⁶⁸ Антоній Радивилівський, *Легенди, анекдоти, фацеції*, с. 255–256.

¹⁶⁹ Сказання Петра Могили, с. 116.

¹⁷⁰ *Повість удивительная, о дияволе*, с. 2.

¹⁷¹ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 274.

законами. На чортів, які порушили ці своєрідні приписи, чекає відповідна «справедлива» кара.

В окремих історіях Диявола і демонів порівнюють із земними правителями. Наприклад, в одній проповіді є сюжет про чаклуна, за сумісництвом люциперового слугу, який намагається спокусити чоловіка, щоб той теж став на службу Сатані. Чаклун приводить того чоловіка до палацу з залізними воротами, за якими сяє безліч золотих ліхтарів і свічок, метушаться слуги. Далі вони бачать господаря цього палацу: Диявол, одягнений як король, сидить на високому місці, а обіруч нього стоять лихі демони, які нагадують сенаторів¹⁷². Є ще одна схожа історія про чоловіка, якого привів до Сатани чаклун: там їх зустріли менші демони, котрі супроводили прибульців «до царя свого»¹⁷³.

Перед проповідниками стояло завдання переконати паству ніколи не довірятися темним силам, тому в їхніх текстах Диявол і чорти завжди придумують спосіб обдурити людину: хай там що нечисть розкаже і обіцяє – це завжди закінчується обманом. Наприклад, Сатана дурить людей, коли стверджує, що можна вільно грішити за життя, а потім треба тільки сповідуватися і все проститься: хто повірить у це, може приплатитися тим, що після смерти втрапить до пекла¹⁷⁴. Крім того, демони вміють провіщати майбутнє – цей дар вони отримали ще за часів, коли були ангелами¹⁷⁵. І хоча їхні пророцтва правдиві, демони їх так туманно формулюють, що людина плутається, неправильно їх витлумачує і в результаті залишається ошуканою¹⁷⁶.

Ще демони дурять людей, навіюючи їм ілюзії та перетворюючись на інших істот. Люди нібито більше схильні вірити чортам, коли ті приходять в образі когось привабливого і приятного, тому демони перетворюються на царів, юнаків і гарних дівчат. Вони вміють перекидатися на янголів, свяще-

¹⁷² Іоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 409.

¹⁷³ Антоній Радивилівський, *Легенди, анекдоти, фацеції*, с. 226–227.

¹⁷⁴ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 147.

¹⁷⁵ Іоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 393.

¹⁷⁶ Там само, с. 395–404.

ників і навіть самого Христа¹⁷⁷. Але найчастіше вони прибирають подобу звичайних смертних, щоб не відлякати від себе людей¹⁷⁸. Іоанікій Галятовський розповідає про чоловіка на ім'я Андрій Прокопович, який хотів убити свою дружину. Його вчасно зупинили і забрали до монастиря, де він оговтався і розповів, чому хотів це зробити: до нього підійшли двоє невідомих чоловіків і вмовили його вбити дружину. Коли ж його спитали, де зараз ті чоловіки, він відповів – стоять поруч із ним у церкві. Виявилось, що біси перекинулися на чоловіків, аби обдурити Андрія, і задля цього навіть не побоялися зайти до церкви¹⁷⁹. Іноді демони перетворювалися і на страшних істот: маврів, левів, ведмедів, вовків, собак, кабанів, биків, драконів тощо¹⁸⁰. У такій подобі вони з'являлися людям, щоб налякати їх.

Отже, як бачимо, українські проповідники не схильні були описувати Диявола і демонів у комічному світлі. Навпаки, вони дуже поважно сприймали чортів і визнавали їхню небезпеку. Серйозне ставлення до темних сил простежується і в тому, що Диявола нерідко порівнюють із царем. Цілком імовірно, це могло бути запозиченням із тогочасної західнохристиянської традиції.

Попри величезну небезпеку бісівської нечисти, проповідники запевняли, що люди не беззахисні перед цією загрозою. Існувало чимало методів протистояти демонам. Найдієвіші у боротьбі з чортівнею імена Трійці і Богоматері, а також молитви, хрест і хрещення, свята вода та сповідь¹⁸¹. Проповідники стверджували: для протиборства демонам мало сповідуватися, а потім знову грішити. Ті, хто так чинять, лише посилюють владу Диявола над собою, адже «діавол чрез исповідь челоуеческую и покаяніе оутративши челоуека, котрого для грехов міл в своей державі, гды его знову чрез пополнение тых же грехов, отшукает и в свою дер-

¹⁷⁷ Там само, с. 407; Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 320 зв.

¹⁷⁸ *Повість удивителна, о дияволе*, с. 2.

¹⁷⁹ Іоанікій Галятовський, *Скарбница потребная*, с. 369.

¹⁸⁰ Іоанікій Галятовський, *Боги поганські*, с. 407–408.

¹⁸¹ Там само, с. 408–410 і Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 453.

жаву возмет, оуже его моцній держит и стережет, абы знову неоутратил»¹⁸². Та й не кожна сповідь допоможе протистояти демонам. Проповідники переконували, що чорти тільки тішаться, коли люди звертаються до співчутливих священників, а не до суворих, бо демони вважають, що у таких людей немає сильного керманича і тому їх легко атакувати¹⁸³.

Насамкінець погляньмо, як в аналізованих творах представлені найвідданіші (серед людей) слуги Сатани – відьми та чаклуни. І в релігійному мистецтві, і в трактатах та проповідях відьом найчастіше згадують у переліках грішників. Проповідники нерідко називали відьомство серед смертельних гріхів (їхній список щоразу мінявся і міг відрізнятись навіть у творах одного автора), які традиційно охоплювали пияцтво, перелюб, убивство, грабіж, зраду і відьомство¹⁸⁴. За іншою версією, це були перелюб, убивство, відьомство та язичництво¹⁸⁵. В одній проповіді згадано жінку, яка заслужила на пекло, бо була п'яницею, перелюбницею, ще й умілою відьмою¹⁸⁶. У Йоанікія Галятовського відьомство теж фігурує в переліку смертних гріхів, до того ж він стверджував, що відьми разом із ворожбитами поклоняються Дияволу як своєму богові¹⁸⁷. Так само Димитрій Ростовський назвав відьом, як і решту грішників, послухачами Сатани¹⁸⁸.

Однак здебільшого проповідники не виділяли відьомство серед інших гріхів. Отже, щоб стати слугою Диявола, не треба було підписувати особливу угоду чи здійснювати якісь ритуали, бо всі грішники автоматично вважалися підручними Князя п'їтьми.

На відміну від образотворчого мистецтва, де відьми виступають лише як одна з ілюстрацій розправи над грішниками, духовні тексти заховують багатшу й різноманітнішу інформацію. Чаклуни й відьми – популярні герої пропові-

¹⁸² Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 24зв.

¹⁸³ Там само, арк. 36.

¹⁸⁴ Там само, арк. 355.

¹⁸⁵ *Руно орошенное*, арк. 65зв.

¹⁸⁶ Антоній Радивилівський, *Легенди, анекдоти, фацеції*, с. 261–262.

¹⁸⁷ Йоанікія Галятовський, *Гріхи розмаїті*, с. 387.

¹⁸⁸ *Руно орошенное*, арк. 65.

дей: тут чимало загадок, на основі яких можна скласти враження про особливі вірування, пов'язані з відьмами, та про ставлення до них проповідників.

Подибуємо у проповідях нарікання на те, що останнім часом люди дедалі частіше звертаються до відьомства. Антоній Радивилівський скаржився, що багато людей прагнуть навчитися шкодити іншим не безпосередньо, а «зашкодити на добрах его, яко то на быделку, на полях, на грунтах, розные чары на них напускаючи»¹⁸⁹. Так само Йоанікія Галятовський нарікав, що люди, коли у них виникають проблеми зі здоров'ям, шукають допомоги у відьом і знахарів. Він попереджав: хто благає про допомогу Єлецьку Богоматір і водночас звертається до бабок, не отримає порятунку від Діви Марії¹⁹⁰.

Проповідники розповідали чимало повчальних історій про лиходійства відьом і чаклунів: як вони навіюють ілюзії, щоб ошукати¹⁹¹, як зачаровують людей¹⁹² або вживають любовну магію для зваблення¹⁹³. Демони використовують відьом і чаклунів у своїх інтересах – з їхньою допомогою легше морочити людей, тому відьми теж уміють віщувати майбутнє¹⁹⁴. Чаклуни часто фігурують як посередники між людьми і Дияволом: вони спокушають людей, обіцяючи здійснити їхні мрії, а тоді приводять до Сатани і скоряють його волі¹⁹⁵. Диявол віддячує відьмам і чаклунам за послуги різними способами. Він сам та демони входять у контакт із відьмами. Коли відьмі треба щось дізнатися, вона запитує у демонів і ті їй відповідають. Для своїх магічних справ відьми використовують вогонь, воду, обручки, мерців та дзеркала, довідуючись у такий спосіб про заборонені речі. Чорти не тільки відповідають відьмам на питання, а ще й допомагають

¹⁸⁹ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 135.

¹⁹⁰ Йоанікія Галятовський, *Скарбница потребная*, с. 362.

¹⁹¹ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 410зв.; Йоанікія Галятовський, *Боги поганські*, с. 405.

¹⁹² Йоанікія Галятовський, *Небо нове*, с. 295.

¹⁹³ Там само, с. 281; Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 28зв.

¹⁹⁴ Йоанікія Галятовський, *Боги поганські*, с. 399.

¹⁹⁵ Антоній Радивилівський, *Легенди, анекдоти, фацеції*, с. 226–227; Йоанікія Галятовський, *Боги поганські*, с. 409.

їм лиходіяти, наприклад, насилати ілюзії, перетворювати людей на інших істот, зачаровувати різні предмети¹⁹⁶.

Відьми часто фігурують у записах (імовірно, це заготовлені приклади для проповідей) Петра Могили. Описаним чуда мали переконати аудиторію, що надмірна віра у чари – це забобон, але не менший гріх, ніж самé чаклунство. Віру у відьомство зазвичай приписували релігійним опонентам, які, з одного боку, були надто марновірними, а з другого боку, схильні були трактувати реальні чуда (звісно, ці чуда траплялися тільки у православних святинях) як забобони. Є у Петра Могили історія про уніятського єпископа Афанасія, який у багатьох питаннях радився з чаклунами і часто вживав чари¹⁹⁷. Одного разу він хотів зайти до православної церкви і захопити її, але якась сила не пускала його до середини: його аж відкинуло від церковних дверей, бо Господь захищає свою обитель. Однак Афанасій витлумачив цей випадок по своєму – буцімто тут не обійшлося без чародійства. З цього приводу Петро Могила завважив: «тако бо обыкоша окамененным сердцем невіници, егда бог чудодіствием обличает их суровство и безбожіе, чародіеніям сіе приписуют и найпаче суровійшии бывають и немилостивіи»¹⁹⁸. У цих самих нотатках Могили є схожа історія про безвір'я мусульман. Один мусульманин прийняв православ'я, за що колишні одновірці почали його катувати і вже коли збиралися стратити, раптом почався землетрус. Присутні розцінили це як чаклунство, а мученик переконував їх, що вони сприйняли Боже чудо за чародійство¹⁹⁹.

Ще один приклад із записів Петра Могили демонструє, як історії про демонів і відьом можна майстерно використати в релігійній полеміці. У польського шляхтича Войцеха померла дружина на ім'я Анна. Після її смерті з-за груби почувся дивний голос, що стверджував, ніби він належить душі Анни, яка потрапила до чистилища. Голос вимагав

¹⁹⁶ Антоній Радивилівський, *Венец Христов*, арк. 410 зв.; Іоанікій Галатовський, *Боги поганські*, с. 405.

¹⁹⁷ Сказання Петра Могили, с. 115.

¹⁹⁸ Там само, с. 115.

¹⁹⁹ Там само, с. 130.

запросити до будинку єзуїтів помолитися за рабу божу Анну. Голос, ясна річ, належав демонові, якому вдалося всіх ошукати. До маєтку прибули єзуїти і почали молитися, а голос у цей час дякував їм і просив скропити все святою водою (загалом дуже дивна поведінка як на демона). Поступово з'їжджаються паломники, а голос тільки просив, щоб до будинку не пускали русинів і православних. Та якось до господи зайшов слуга князя Василя Острозького Мартин Грабкович. Він одразу зрозумів, що тут діється, й оголосив, що це демон дурить усіх навколо. Після цього голос замовк, але єзуїти заявили, що душа просто не хоче спілкуватися з православним, котрий не вірить у чистилище. Мартин Грабкович почав молитися, і врешті-решт голос визнав, що він демонський. Тоді Мартин спитав господаря, чи хтось у його домі часом не займається чарами, бо здогадався, що чорт цей має належати якійсь відьмі. Виявилось, що Войцехова куховарка і справді відьма. На муках вона зізналася, що сама відьма, а демона свого привезла з Великої Польщі, після того її відповідно покарали²⁰⁰. Як бачимо, історія ця складається з низки повчальних моментів: по-перше, відьма і лихий дух з'являються й легко ошукують саме марновірного польського шляхтича латинської віри; по-друге, зайвий раз підкреслено, що уявлення про чистилище облудне; по-третє, єзуїти зображені мало не спільниками злого духа; нарешті, обман недаремно розкриває православна людина та ще й слуга князя Острозького.

²⁰⁰ Сказання Петра Могили, с. 105–109.